

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ФАРАХ АЛИХАН ГЫЗЫ МАМЕДОВА

**КОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ТИПОВЫМ ЗНАЧЕНИЕМ
«УМСТВЕННЫЕ СПОСОБНОСТИ ЧЕЛОВЕКА»
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
сопоставительное языкознание**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ – 2015

*Работа выполнена на кафедре общего и русского языкознания
Бакинского славянского университета*

**Научные
руководители:**

доктор филологических наук, профессор
Эльдар Ризван оглы Пириев

*доктор философии по филологическим наукам,
доцент*
Севиндж Габиб гызы Фаталиева

**Официальные
оппоненты:**

доктор филологических наук, профессор
Севиндж Аббасгулу гызы Магеррамова

доктор филологических наук, доцент
Лейла Орхан гызы Везирова

**Ведущая организация: кафедра общего языкознания
Азербайджанского университета языков**

Защита состоится «15__»__04__2015 года в «__» часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ

Автореферат разослан «__»_____2015 г.

Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
Доктор философии по филологическим
наукам, доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Изучение фразеологических систем языков мира не утрачивает своей актуальности и в настоящее время. Казалось бы, пик фразеологических исследований пришелся на середину и вторую половину прошлого столетия. Однако наиболее актуальное сегодня лингвистическое направление, известное под названием *когнитивная лингвистика*, оживило интерес к фразеологическим единицам.

Природа фразеологических единиц такова, что они вызывали особый интерес и в период доминирования структуралистских воззрений в мировом языкознании. Однако если во времена господства структурализма ФЕ обращали на себя внимание с точки зрения обязательных системно-структурных связей, то теперь, когда акценты сместились в сторону человеческого фактора, они интересны прежде всего представлением ценностей национально-языковой картины мира.

Когнитивная фразеология не отрицает системного фактора в этой области, напротив, предполагает изучение своего материала в комплексном и системном виде. Национальная фразеология в любом языке носит системный характер в том смысле, что она адекватно накладывается на существующий опыт народа, его представления о мире, отраженные в языке. Системность фразеологии проявляется, в частности, в том, что она поддается классификации по фразеосемантическим группам. Интегральным признаком, служащим основанием для объединения таких групп, выступает типовое значение. Следовательно, классификация фразеологических систем языков мира может строиться на определении типовых значений. Одним из таких значений является «умственные способности человека».

Фразеосемантическая группа с типовым значением «умственные способности человека» в азербайджанском и английском языках до сих пор не изучалась в сопоставительном плане. Между тем важность такого исследования не вызывает сомнений. Помимо общелингвистического значения, связанного с определением конкретных способов выражения фразеологической семантики, такое исследование способствует выявлению национально-ментальных ориентиров и стандартов обозначения положительных и отрицательных умственных способ-

ностей, а также типов коннотации, представляющих значимое для национального менталитета отношение к соответствующим фактам.

Объектом исследования является азербайджанская и английская фразеология с общим значением «умственные способности человека».

Предмет исследования составило выявление когнитивных признаков актуальных для данной фразеосемантической группы концептов и специфика их участия в организации семантической структуры фразеологических единиц.

Основная цель исследования заключается в систематизации тех концептов, на основе которых в азербайджанском и английском языках образованы фразеологизмы с общим значением «умственные способности человека», выявлении когнитивных признаков этих концептов, составляющих основу фразеологизации, а также определении характера моделей, в соответствии с которыми создавалась структура анализируемых единиц.

Для достижения основной цели исследования были решены следующие конкретные задачи:

1. Составлены теоретические принципы проводимого исследования;
2. По существующим словарям азербайджанского и английского языков сделана выборка фразеологических единиц с общим значением «умственные способности человека»;
3. Выявлены и систематизированы концепты, лежащие в основе фразообразования данной группы;
4. Концепты подвергнуты анализу с точки зрения определения когнитивных признаков, актуальных для конкретных фразеологизмов;
5. Фразеологические единицы азербайджанского и английского языков подвергнуты сопоставительному анализу с точки зрения концептуального содержания;
6. Сделаны обобщения и выводы по исследованию

Научная новизна исследования состоит в том, что впервые к сопоставительному анализу привлечены фразеологические единицы азербайджанского и английского языков с общим значением «умственные способности человека». Впервые в настоящей работе выявлены и систематизированы значимые для национально-языковой картины мира концепты, служащие ориентиром для обозначения интеллектуальных способностей; эти концепты подвергнуты анализу

в когнитивном аспекте, что позволило обнаружить те когнитивные признаки, которые организуют значение фразеологических единиц.

Теоретическая значимость исследования заключается в описании структуры концептов и определении когнитивных признаков, играющих решающую роль в образовании единиц вторичной номинации с типовым значением «интеллект» в азербайджанском и английском языках.

Практическая ценность проведенного исследования состоит в том, что его материалы и результаты могут быть использованы при дальнейшем изучении азербайджанской и английской фразеологии, при составлении одноязычных и двуязычных фразеологических словарей, общих и специальных курсов по фразеологии в вузах Республики.

Источники исследования. Основными источниками для работы послужили лингвотеоретические труды и словари.

Методы исследования. В работе использованы самые разные лингвистические методы, важнейшими среди которых являются описательный, когнитивного анализа, семного анализа, а также метод окружения. Все эти методы взаимно дополняют друг друга и используются в зависимости от конкретных задач. В лингвистическом сознании метод компонентного или семного анализа связан с традиционным языкознанием, а когнитивный анализ – с когнитивной парадигмой. Однако эти методы и подходы не противоречат друг другу, а, напротив, дополняют.

Рабочая гипотеза исследования состоит в предположении, что фразеология естественного языка образуется не случайно, а отражает некоторую закономерность, непосредственно отражающую этноментальную специфику восприятия внешнего мира. Понятие «внешний мир» носит глобальный характер и ассоциируется не только с образами материальных предметов, но и духовных ценностей, созданных гением народа. Фразеологические единицы, будучи единицами вторичной номинации, структурируются на моделях, имеющих глубокую этнопсихологическую основу. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с общим значением «умственные способности человека» должен выявить те ориентиры национального мышления, которые устойчиво ассоциируются с интеллектом, его наличием или отсутствием, степенью интенсивности выражения. Такого рода ориентиры должны отражать знакомое этносу окружение, его растительный и

животный мир, а также стандартные жизненные ситуации, носящие историко-культурный характер. Фразеосемантический анализ должен выявить когнитивные признаки соответствующих концептов и определить степень их участия в образовании общего фразеологического значения. Историко-культурное значение такого исследования состоит также в систематизации значимых для национального интеллекта ориентиров.

Положения, выносимые на защиту:

1. Фразеологическая система языков мира отражает глубинные стандарты национального мышления;

2. Национальное мышление во фразеологической семантике представлено на концептуальном уровне;

3. В азербайджанской фразеологии представлены основные лексемы с данным значением;

4. В английской фразеологии базовых компонентов, обозначающих интеллект, значительно больше, чем в азербайджанской;

5. В основу фразеологизации ложится не концепт в полном объеме своего содержания, а именно когнитивный признак;

6. В азербайджанском языке небольшое количество базовых компонентов обладает высокой продуктивностью во фразеобразовании, в английском языке, наоборот, многочисленные базовые компоненты обладают меньшей продуктивностью.

Степень изученности проблемы. Теория и практика собственно фразеологии в настоящее время должна рассматриваться в связи с двумя этапами. На наш взгляд, первый этап развития фразеологии был непосредственно стимулирован трудами академика В.В.Виноградова. Второй этап начинается с развитием антропоцентрического подхода к языку в целом, а также формированием когнитивной лингвистики. Разумеется, на первом этапе фактор национального менталитета также в известной мере учитывался. Этому способствовала сама природа фразеологических единиц. Однако обращение к человеческому фактору на этом этапе носило частный и эпизодический характер. Основное внимание уделялось проблемам структурной организации фразеологизмов. Причем понятие «структурной организации» охватывало как внешние, так и внутренние особенности фразеологических единиц. В работах таких известных фразеологов, как Н. М. Шанский, М. М. Копыленко, В. Н. Телия, В. Л. Архангельский, Л. И. Ройзензон,

А. И. Молотков и многие другие ставились и решались проблемы образования и функционирования сверхсловных образований как экспрессивного, так и неэкспрессивного характера. Все зависело от критерия, по которому ученые относили сверхсловные комплексы к фразеологии. Очень часто исходили просто из воспроизводимости комплекса, считая данный критерий достаточным для отнесения языковой или речевой единицы к фразеологии. Наиболее полно такой взгляд на фразеологию нашел выражение в трудах Н.М.Шанского.

В работах азербайджанских лингвистов также был представлен достаточно широкий взгляд на природу и функционирование фразеологии. Наиболее последовательно он отражен в книгах А.Курбанова, который также считал воспроизводимость словесного комплекса достаточным основанием для квалификации его как фразеологической единицы. В целом труды таких азербайджанских лингвистов, как Г.Байрамов, Ю.Сеидов, А.А.Оруджев, С.Джафаров, К. Ю.Алиев, М.И.Исламов, Н. Р. Рагимзаде, З. Ализаде и др. в полной мере отражают все сложности становления теоретической мысли в области фразеологии. Здесь также отражен и чрезвычайно широкий подход к фразеологии, и попытка введения определенных структурно-типологических критериев.

Особое место в истории фразеологической мысли занимают исследования выдающегося азербайджанского ученого М. Т. Тагиева. Созданная им теория фразеологического окружения носила подлинно новаторский характер и позволяла четко отграничивать фразеологические единицы от всяких других словесных комплексов. Последователи ученого успешно применяли метод окружения, что дало основание говорить о Бакинской школе фразеологии.

Второй этап в истории фразеологии ознаменовался применением когнитивного подхода. Начинаются поиски следов национального мировосприятия и миропонимания в системе фразеологических единиц. Каждый фразеологизм связывается с национально-языковой картиной мира. В области фразеологии особой актуальностью пользуются такие понятия, как «концепт», «стандарт», «стереотип», «прецедентный феномен», «архетип» и некоторые другие, составляющие научный аппарат и ключевые понятия метаязыка когнитивной лингвистики. Среди фразеологов, обратившихся к возможностям когнитивной лингвистики следует особо отметить В. Н. Телия, старейшего

русского лингвиста, труды которого приобрели известность уже в середине прошлого столетия. Переход этого ученого на позиции когнитивизма во фразеологии можно считать реальным показателем нового этапа в истории данной лингвистической дисциплины.

В соответствии с теми общими задачами, которые ставит перед собой когнитивная лингвистика, фразеология на современном этапе исходит из наличия культурных слоев в национальной фразеологии. Анализ ведется в плане экспликации культурных смыслов. Ясно, что одно только извлечение в результате анализа языковых единиц культурного содержания не может удовлетворять лингвистику. Суть когнитивного анализа заключается в определении конкретных механизмов организации семантической структуры фразеологизмов культурными концептами, т.е. концептами, непосредственно манифестирующими языковую картину мира. Поскольку концепты носят непосредственно культурно-исторический характер, т.е. понятие концептуально оформляется в динамике национальной культуры, когнитивный анализ фразеологии выводит исследователя на определение специфики национального мышления и психологии. Актуальные для фразеологии концепты играют роль стандартов национального мышления. Анализ фразеологического материала позволяет выявить такого рода актуальные концепты и систематизировать их. Кроме того, когнитивный анализ фразеологии определяет концептуальное содержание, релевантное не вообще, а с точки зрения организации фразеологического смысла.

Апробация диссертации. Об основных результатах проведенного исследования регулярно докладывалось на теоретических семинарах, проводимых в Бакинском государственном университете и Бакинском славянском университете, вузовских, межвузовских и республиканских научных конференциях. Кроме того, по материалам диссертации было опубликовано восемь статей.

Структура диссертации. В соответствии с основной целью исследования и решаемыми задачами диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **введении** обосновывается актуальность темы исследования, определяется его объект и предмет, основная цель и конкретные задачи, научная новизна, теоретическая и практическая ценность, говорится о методах и источниках диссертации, рабочей гипотезе а также положениях, выносимых на защиту.

Первая глава диссертации называется «Национальная фразеология и когнитивизм» и состоит из двух подглав. **Первая подглава первой главы** называется «Когнитивная лингвистика. Проблемы и методы». Здесь отмечается, что в последние десятилетия интенсивно развивается новое направление в языкознании, которое на фоне традиционных подходов выглядит инновационным. Новое направление характеризуется собственным метаязыком, системой понятий и терминов. Некоторые из них выглядят ключевыми и определяющими лицо данного направления. Совершенно однозначно, на первом месте в системе понятий когнитивной лингвистики стоит понятие «концепт». Этому понятие в последние годы уделяется очень много внимания, однако не всегда ученые обнаруживают солидарность в вопросе понимания его сути и содержания. Все сходятся в том, что термин *концепт* исторически имел то же самое значение, что и русское слово *понятие*. Не вызывает также дискуссий содержание термина *понятия*, которое, будучи категорией логической, а не лингвистической, соотносится с основными или существенными чертами, объединяющими отдельные схожие предметы в единый класс. Таким образом, понятие оказывается сугубо интеллектуальной категорией. В филогенезе оно формируется индуктивным образом. Иными словами, человеческий разум, наблюдая отдельные предметы, выделяет их существенные черты. Таким образом, разум категоризирует представления об отдельных вещах, систематизируя их и объединяя в классы вещей. Для лингвистики это положение существенно тем, что в результате подобного категориального объединения отдельных вещей, они получают общие названия, не меняющиеся от конкретного предмета к конкретному предмету. Несмотря на их частные отличия, они могут называться одними и теми же именами, поскольку они не отличаются в существенных чертах. Поскольку вещи одного класса называются одними и теми же именами, имя имеет значение, сводимое к тем

самым существенным признакам, которые объединяют все вещи, называя данным именем, в один класс. Именно поэтому С. Д. Кацнельсон отмечал, что концептуальное ядро лексического значения слова составляет понятие о вещах¹. Здесь обращает на себя внимание два обстоятельства. Во-первых, использование С. Д. Кацнельсоном термина *концептуальное* (ядро) при анализе лексического значения слова. Во-вторых, тот факт, что, говоря об отличии значения слова от понятия, он отмечает наличие дополнительных экспрессивных и стилистических факторов². Использование С.Д.Кацнельсоном термина *концептуальное* по отношению к ядру или основе лексического значения может расцениваться как еще одно свидетельство отождествления лингвистическим мышлением прошлого терминов *концепт* и *понятие*. И то, и другое рассматривалось как совокупность существенных признаков предметов. Следовательно, и в толковых словарях, определяя значение слова, лексикографы представляли элементарное понятие о предмете или то, что С.Д.Кацнельсон называет *концептуальным ядром лексического значения*. Следует также указать на то, что в структуре значения слова указанное концептуальное ядро обрастает экспрессивными и стилистическими обертонами. В этой связи следует отметить, что такого рода обрастание имеет место не всегда, следовательно, и говорить о различии между значением и понятием, исходя из данного фактора, видимо, не совсем правильно. С другой стороны, анализируя соотношение лексического значения и понятия как логической категории, необходимо иметь в виду основное номинативное значение слова. Что же касается основного номинативного значения, то оно, как правило, не обрастает какими бы то ни было значениями или оттенками значения, или обертонами, экспрессивного и стилистического порядка. Отмечается также, что любой концепт, составляющий часть языковой картины мира, лишь фрагментарно манифестируется в словах, фразеологических единицах, пословицах и поговорках, а также в фольклоре и письменной литературе. Следовательно, каждая из указанных групп только дополняет другую, но ни одна из них не может претендовать на полноту и исчерпывающее описание концепта и его представление. Считается,

¹ Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986, с. 16-17.

² Там же, с. 17.

что это новое понимание концепта принадлежит русскому философу С.А.Аскольдову. В статье под названием «Концепт и слово» С.А.Аскольдов ставит проблему нового осмысления данного термина, отмечая при этом, что концепт фактически в философской литературе ничем не отличался от понятия, являющегося логической категорией. Обращаясь к примерам из художественной литературы, ученый утверждает, что у нас могут сложиться концептуальные представления о чем-либо, что вообще не существует, и чего никто никогда не видел¹. Существенным в данных рассуждениях С. А. Аскольдова являются как раз историко-культурные представления о чем-либо, характерные для национального мышления. На наш взгляд, обращение к художественной литературе в данном случае совершенно закономерно, поскольку хорошо знакомые образы составляют всецело виртуальные реальности, характерные для коллективного мышления целого народа и характеризующие его.

Когнитивная лингвистика отталкивается именно от такого рода виртуальных ценностей, в связи с чем о вербализации значимых для национального менталитета концептов легче говорить, чем их описывать. Феномены коллективно-психического порядка, на наш взгляд, не поддаются вербальному описанию, хотя никакого другого пути их представления не существует. Например, можно, насколько это возможно, описать французскую кухню, опираясь на лексико-фразеологический, паремиологический, фольклорный, кулинарно-рецептурный и любой другой наличный материал, включая и кинематограф. Однако следует при этом хорошо понимать, что отношение к национальной кухне как психический феномен, локализованный в коллективной психике французского народа, вряд ли удастся выявить таким путем, хотя никакого другого пути и не существует. Концептосфера или национально-языковая картина мира, на наш взгляд, складываются непосредственно из концептов, понимаемых таким образом. Поэтому языковые и литературно-художественные средства, создавая некоторое представление о концептосфере, тем не менее не в состоянии полностью описать ее. Иными словами, системное описание способов вербализации концептов ориентировано на выявление их полного объема, однако неправомерно ставить знак равенства между

¹ Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 40-44.

ними. В заключение этой подглавы отмечается, что когнитивная лингвистика в сфере лексики и фразеологии ориентирована на выявление самых важных, существенных для данной культуры концептов. Сами по себе концепты реализуются на стыке языкового и неязыкового, образного сознания. Поэтому слова и фразеологизмы как чистые знаки могут рассматриваться не как носители концептуального содержания, а как своеобразные сигналы, актуализирующие концептуальное содержание, делающие его востребованным. Кроме того, концептуальное содержание языковых единиц в зависимости от коммуникативной ситуации может актуализироваться или, напротив, нейтрализоваться. Иными словами, концептуальное содержание, стоящее за языковыми знаками, подобно дифференциальным признакам семем. В зависимости от ситуативной актуализации и нейтрализации они или востребованы или нет. Причем под *востребованностью* нельзя понимать только коммуникативные интенции говорящих или неожиданные повороты в стратегии и тактике этих интенций. Речь должна идти о самих ситуациях. Сами коммуникативные ситуации или предполагают или, напротив, равнодушны к актуализации концептуального содержания и различий в этом содержании. Как отмечалось выше, особенно четко проявляется это в культуре и соответственно языках родственных народов. Языки, функционирующие в родственном культурном ареале, только и могут сохранять свое когнитивное своеобразие за счет такого рода глубоких различий.

Вторая подглава первой главы называется «Теория фразеологии. Классический, структуральный и когнитивный аспекты». В этой подглаве указывается, что основоположником современной теории фразеологии надо считать академика В. В. Виноградова, для которого было характерно чисто классическое для лингвистики отношение к проблемам семасиологии. В своей знаменитой семасиологической статье «Основные типы лексических значений слова» ученый определяет самые разные типы значений, среди которых есть и такое, которое обозначается им как *конструктивно обусловленное*. Как видно и из самого названия, внутренней формы термина, речь идет о значении, реализуемом в строго определенной конструкции. Собственно по этой причине В.В.Виноградов и называет это значение *конструктивно обусловленным*. Однако тщательный анализ сказанного им по этому поводу заставляет усомниться в строгой структур-

ной обусловленности семасиологического явления, определяемого им подобным образом. В.В.Виноградов говорит о значении, а не о конструкции, т.е. существуют значения, которые реализуются в конструкциях: просто так *жаловаться* нельзя, можно *жаловаться* на что-то, следовательно, глагол *жаловаться* реализуется в конструкции «глагол + предлог *на* + существительное в винительном падеже». Совершенно очевидно, что В. В. Виноградов исходит с позиции значения, а не структуры, при определении конструктивно-обусловленного типа лексического значения.

Вообще В.В.Виноградов в сфере фразеологии опирался на обе традиции, т.е. как на классическую, так и структуралистскую. Однако последнюю, на наш взгляд, он лишь упоминает в связи с концепцией Ш.Балли. Для него все же характерно обращение к классической традиции.

В этой подглаве указывается, что структуралистская традиция, восходящая к самому Ф. де Соссюру и Ш.Балли, также сосредоточивается на внутренних особенностях воспроизводимых целиком синтагм. Как Ф. де Соссюра, так и его ученика Ш.Балли интересует сам факт слияния нескольких знаков в одно целое. Если быть терминологически точным, то речь идет об означающих знака. Соссюр обратил внимание на то, что в структуре синтагм несколькими означающим может соответствовать одно означаемое. На самом деле, конечно, соссюровская теория устойчивых и воспроизводимых синтагм не может быть названа фразеологической теорией. На наш взгляд, она всецело предопределена общей семиотической концепцией ученого. Поскольку он выделяет в знаке означающее и означаемое, то в структуре речевого потока, реализующего связи означающих, за которыми стоят связи означаемых, каждому означающему, воспринимаемому на уровне формы, должно соответствовать одно означаемое. Следовательно, совершенно закономерна в этом теоретическом контексте фиксация внимания на фактах нарушения подобного соответствия, когда означающее присутствует, но отсутствует означаемое. Для Соссюра здесь обычный арифметический дисбаланс. Отсюда необходимость подсчета означающих и означаемых. Закономерен и сам термин *псевдоозначающее*, т.е. такое означающее, за которым не стоит никакого означаемого. Отсюда до фразеологии в нашем современном понимании один шаг, поскольку именно в случае

собственно фразеологии мы имеем дело с псевдоозначающими. Смежные случаи, объединяемые с фразеологией на основе устойчивости и воспроизводимости, составляют устойчивые синтагмы или устойчивые словосочетания. Однако для них характерна семантическая самостоятельность компонентов синтагмы.

Отмечается, что все ученики В.В.Виноградова пошли путем изучения фразеологических единиц на основе их внутрифразовых отношений. Единственным ученым виноградовской школы, избравшим иной путь, был выдающийся азербайджанский лингвист профессор Мамед Тагиевич Тагиев. М.Т.Тагиев пошел совершенно новым для фразеологии путем. Он стал исследовать ФЕ на уровне ее внешних структурных связей, он определяет структуру как ограничение связей знака. Ограничение связей создает специфические конфигурации, которые ученый и определяет как структуру. М.Т.Тагиев называет такие специфические конфигурации, построенные на ограничении, значимом для ФЕ в целом, а не его компонентов, фразеологическими конфигурациями или конфигурациями вообще. Конфигурация, по М.Т.Тагиеву, состоит из собственно фразеологизма и его окружения. Окружение он называет собственно структурной связью фразеологизма. Иными словами, окружение не является частью фразеологизма, но оно совершенно обязательно, поскольку только в конфигурации с ним ФЕ способно реализовать себя.

Следует отметить, что М.Т.Тагиев в своей теории фразеологии реализует фундаментальную мысль структурализма о системно-структурном характере языка. Значение этой теории проявилось еще и в том, что в ней было наглядно продемонстрировано подлинно системно-структурное отношение к объекту языкознания. Дело в том, что системность языка и якобы учет данного обстоятельства декларативно провозглашались почти в каждом лингвистическом исследовании. На деле же чаще всего оказывалось, что анализ конкретных языковых фактов никак не демонстрирует системно-структурную методикку. Характерно, что М.Т.Тагиев ничего не говорит о важности структурного метода, он просто проводит исследование на уровне требований современности.

Изучение фразеологического состава языков мира в когнитивном аспекте полностью соответствует актуальной проблематике современных исследований. Следовательно, оно характеризует современное

языкознание во всем мире. Однако, поскольку русская лингвистическая мысль во второй половине прошлого столетия отдала особую дань углубленному анализу этих единиц языка, сложившаяся традиция не ослабевает и в настоящее время. На наш взгляд, особое место в этой парадигме принадлежит российскому ученому В.Н.Телия. Именно она возглавила новое когнитивное направление во фразеологии и сумела мобилизовать усилия даже старшего поколения фразеологов.

Исследования фразеологического фонда языков мира, которые условно можно назвать *направлением В. Н. Телия*, определили круг задач, которые стоят перед когнитивным языкознанием в сфере анализа единиц вторичной номинации. Особо следует отметить попытки определения диапазона образной концептуализации фразеологии. Систематизация в этой области имеет большое значение. С одной стороны, такие исследования позволят определить состав концептов, лежащих в основу фразеологического фонда и как обобщающий результат систематизировать их. С другой стороны, они нацелены на обнаружение и систематизацию когнитивных признаков. Дело в том, что именно когнитивные признаки конкретно формируют образную основу фразеологического значения.

Вторая глава диссертации называется «Фразеологические единицы с типовым значением «умственные способности человека» в современном азербайджанском языке». Глава состоит из двух подглав. В первой подглаве рассматриваются ФЕ, обозначающие отрицательные умственные способности. Во второй подглаве – ФЕ со значением положительных умственных способностей. Первая подглава второй главы, посвященная отрицательным умственным способностям, в свою очередь также делится на два раздела. Такое деление обусловлено тем, что в азербайджанском языке ФЕ со значением отрицательных умственных способностей может включать в свой состав так называемый базовый компонент, а может и не иметь такого компонента.

Первый раздел первой подглавы называется «ФЕ, не имеющие в своем составе базового концепта «ум». Сюда входят ФЕ типа *ağl qara-dan seçməmək, ağza baxmaq, ağzı var, dili yox, ağzı söz tutmaq, artıq-əskik danışmaq* и др. Проведенный анализ азербайджанских ФЕ, обозначающих отрицательные умственные способности, но не имеющих в своем составе базового компонента, непосредственно представляющего ответственный за интеллект орган, позволил сделать следующие

обобщения. В азербайджанском языке такие ФЕ могут строиться на когнитивных признаках двух типов. Первый тип представляет образную ситуацию с участием органов, ответственных за говорение. Глубинная когнитивная ассоциация связывает разум человека с его умением говорить. Здесь выделяется фразеосемантическая парадигма с компонентом *ağız*, представляющего концепт «рот». За этими фразеологизмами стоит целый диапазон ситуаций, образ которых лег в основу фразеологизации. Второй тип основан на когнитивном признаке чего-то общепризнанно легкого. Отрицательная коннотация связана с эксплицитным обозначением неспособности субъекта выполнить даже эту самую легкую работу.

Во втором разделе первой подглавы второй главы анализируются «Азербайджанские ФЕ со значением отрицательных умственных способностей, имеющие в своем составе базовый компонент». Здесь отмечается, что базовым компонентом ФЕ мы называем тот компонент, который называет орган или психическое свойство, ответственное за интеллект и его проявление. Это такие концепты, как «мозг», «голова», «ум». Поскольку в составе такого рода ФЕ представлен базовый компонент, уровень фразеологизации здесь ниже, чем в рассмотренной выше группе. В эту группу, например, входит целый ряд ФЕ с компонентом *ağıl*. Например, *ağıldan yavan, cibdən yağlı*. Семантика данной ФЕ строится на противопоставлении ума и богатства. Возможно, когнитивным признаком здесь является социальное недовольство чьим-то незаслуженным богатством. Буквально фразеологизм означает «постный на ум, жирный на карман».

Другим базовым концептом, с участием которого в азербайджанском языке образуются ФЕ, обозначающие отрицательные умственные способности, является «голова». В данную парадигму входят ФЕ *ağrımaz başına dəsmal bağlamaq, ağrımayan başına saqqız (sarımsaq) bağlamaq, baş aça bilməmək, baş çıxara bilməmək, başına girməmək, başına soyuq dəyib, başına hava gəlmək, başında bir vinti çatmır, başında bir şey olmamaq, başında külək (yel) oynaır, başını yarıb başmaqçı olmaq* и т.д. Отмечается, что значение ФЕ, входящих в данную группу, не всегда однозначно связано с констатацией умственной отсталости или неполноценности. Очень часто они образуют некий диапазон смысла, который конкретизируется только в речевой ситуации. Например, выражение *başını yarıb başmaqçı olmaq* может означать и умного,

опытного человека, прошедшего через много испытаний и много знающего, что-то вроде *тертого калача*. Но оно может также означать, что речь идет о неумном человеке, который все время совершает грубые ошибки, он без этого не может, и только так способен хоть чему-то научиться. В этой группе рассматривается 72 фразеологизма, некоторые из которых имеют и варианты. Все они обладают семантической гибкостью, позволяющей им варьировать значение и приспосабливаться к речевой ситуации. Анализ ФЕ данной группы показал, насколько актуален вопрос о фразеологизации в целом. Конечно, любое лингвистическое исследование опирается на словари. Это правильно, иначе не может быть. Однако опыт показывает, что существующие словари могут включать и описывать самые разные по своей природе словесные комплексы. Являются ли все они фразеологизмами? На этот вопрос не всегда просто ответить.

Вторая подглава второй главы называется «ФЕ, обозначающие положительные умственные способности». Эта подглава также состоит из двух разделов. В первом разделе анализируются «ФЕ с общим значением положительные умственные способности, не имеющие в своем составе базового компонента». В данную парадигму входят такие выражение, как *ağzi ilə quş tutmaq, ağzi fal imiş, ağzından dürr tökülmək, ağzının sözünü bilmək, ağzından inci saçmaq, ağır-yüngül etmək, yerin altını da bilmək, üstünü də, sözünü bilmək, hər kəlamı qızıldır*. Проведенный анализ позволил утверждать, что в азербайджанском языке парадигма ФЕ с типовым значением «положительные умственные способности» без базового компонента строится на тех же принципах, что и антонимическая группа. Здесь также выделяется группа ФЕ, построенная на образе говорения, однако, если в противоположной группе этот образ носил отрицательный характер, то в этой он характеризуется положительным содержанием. В общекогнитивном плане ФЕ этого типа подтверждают мысль о том, что умение говорить представляет собой способность первостепенной важности для человека. В эту группу входят также несколько ФЕ, имеющих своеобразный образ, связанный с древними мифологическими представлениями. Их когнитивная основа манифестирует древние знания о мире. Это еще одно свидетельство очень древнего происхождения национальной фразеологии.

Второй раздел второй подглавы второй главы называется «ФЕ с базовым компонентом, обозначающие положительные умственные способности в азербайджанском языке». В этой группе обнаруживаются те же базовые компоненты, что и в группе с отрицательным значением. Следовательно, и здесь выше уровень аналитичности, и ниже уровень фразеологизации. Базовыми компонентами являются лексемы *ağıl, baş, beyin*. В количественном отношении здесь значительно преобладает группа с компонентом *ağıl*. Сюда входит 23 фразеологизма, отражающие широкий спектр явлений, связанных с интеллектом. Иными словами, и в этой парадигме представлен диапазон значения, а не только конкретно способность умного человека. ФЕ *ağıl dəryası* относится к числу тех фразеологизмов, которые допускают и серьезное, и ироническое употребление. Компонент *dərya* придает фразеологизму иронический оттенок, что и отмечается в АРФС¹. Однако, как уже отмечалось выше, такие ФЕ вполне могут употребляться и в обычном, неироническом смысле. В этом случае компонент *dərya*, конечно, также имеет шуточный оттенок, который нельзя смешивать с иронией. Дело в том, что шуточный оттенок порожден гиперболизацией оценки, которая тем не менее опирается на реальные основания. Что же касается иронии, то она имеет очевидный обратный смысл. Указанное обстоятельство может расцениваться и как энантиосемия, что позволяет включать такого рода ФЕ в обе группы, и с положительной коннотацией, и отрицательной.

В структуре ФЕ *baş açmaq, baş işlətmək, baş yormaq, baş tapmaq, beyni işlətmək* компоненты *baş* и *beyin* метонимически обозначают концепт «ум». Все они фактически обозначают одно и то же – «использование умственных способностей». В этом смысле определяющим является глагольный компонент. Как видим, в основе ФЕ рассматриваемой парадигмы лежит несколько признаков. На первом месте здесь стоит участие в структуре фразеологизма базового компонента, обозначающего интеллектуальную способность. На втором месте следует указать семантическую схему, метафорически обозначающую место нахождения интеллектуальной способности. На третьем месте обозначение отношения интеллекта к этому месту, т.е. нахождение на месте, отсутствие, приход, уход и т.д.

¹ Оруджев А.А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку: Элм, 1976, с.41

Третья глава диссертации называется «ФЕ, обозначающие умственные способности в английском языке». Эта глава также состоит из двух подглав. Первая подглава третьей главы называется «ФЕ, обозначающие отрицательные умственные способности». Здесь также проводится последовательный когнитивный анализ английских ФЕ с типовым значением «интеллект», характеризующихся отрицательной коннотацией. В английском языке в эту группу входят ФЕ, построенные на самых разных образах. Одни из них обладают прозрачной структурой, другие, напротив, предполагают интерпретацию и соответственно экспликацию когнитивной основы. Например, ФЕ *act the goat* строится на очень своеобразной когнитивной основе. В английском языке *goat* означает «козел». Таким образом, буквально это выражение означает «вести себя как козел». Или «действовать как козел». Интересно, что в русском языке существует идентичное выражение *вести себя как козел*. Но знаменательно, что в русском языке это выражение означает «вести себя по-хамски» или «откровенно шкурничать», «вести себя неприлично», но вовсе не «глупо». ФЕ *act the goat* свидетельствует о том, что для английской ментальности «козел» является образцом глупости. Например, в азербайджанской языковой картине мира идентичным образом является образ ишака, осла. ФЕ *fool and his money are soon parted* сродни пословице, поскольку выражает целостную мысль, сентенцию. Буквально это выражение означает, что «дурак и его деньги скоро расстаются». Когнитивным признаком здесь оказывается отношение к деньгам. Причем характерно, что здесь речь не идет о богатом или бедном человеке, любой человек, и богатый в том, числе, не должны быстро и легко расставаться с деньгами. Расставание с деньгами однозначно оценивается как глупость, дурачество.

В этой подглаве анализ ведется индуктивным путем от ФЕ к ФЕ, кроме того, анализ английских ФЕ сопровождается сопоставлением с азербайджанскими эквивалентами. Группа английских ФЕ с типовым значением отрицательных умственных способностей строится на образах «головы» и «хвоста», «высокой травы», «полной палубы», «глубины», «обеда», «медленного понимания», «сельди», «новорожденного», «козла», «быстрого прощания с деньгами», «отбросов», «изгибания», «мягкости головы», «смены горячего и холодного», «ре-

шета», «неумения складывать слова», «ириски», «щетки», «другого конца палки», «предохранителя», «расстояния между ушами» и т.д.

Анализ как представленных концептов, так и реализуемых в структуре английских ФЕ когнитивных признаков свидетельствует об оригинальности данной фразеосемантической группы в этом языке. Как и в азербайджанском языке, в английском в эту группу входят и ФЕ с аналитической структурой. Однако их значительно меньше, чем в азербайджанском языке. Более того, в азербайджанском языке ФЕ с базовым компонентом и аналитической структурой составляют целостные парадигмы, в английском языке они носят единичный характер.

Вторая подглава третьей главы называется «ФЕ со значением положительных умственных способностей в английском языке». Здесь отмечается, что в английском языке ФЕ со значением положительных умственных способностей также делятся на относительно аналитические по структуре и обладающие глобальностью номинации. И те, и другие объединены общей положительной оценкой интеллектуальных способностей. В основу их ложатся различные образы, свидетельствующие в целом об оригинальности английской фразеологии. Например, ФЕ *be as clever as a cartload of monkey*s обладает чрезвычайно необычной внутренней формой. Буквально фразеологизм означает «быть умным как тележка обезьян, или телега полная обезьянами». Трудно предположить, какая ассоциация вдохновила неизвестного создателя этого выражения. Во всяком случае образ обезьяны, а тем более полной телеги обезьян, носит очевидный комический характер. Возможно, у англичан обезьяна считается образцом умного существа, однако с точки зрения общечеловеческой образ обезьяны вряд ли может считаться эталоном интеллекта. В структуре ФЕ присутствует гиперболизация, выраженная в концепте «телега/целая телега/полная телега».

В азербайджанском языке эта ФЕ не находит соответствия. Более того, концепт «обезьяна» в азербайджанском языке реализует такие когнитивные признаки, как «паясничать», «кривляться», «уродство» и т.д. Концепт «ум» в азербайджанской языковой картине мира никак не соотносится с концептом «обезьяна». Можно утверждать, что на коннотативном уровне по отношению к концепту «обезьяна» английская и азербайджанская языковая картина мира полярно отличаются. Так, английскую характеризует положительная коннотация, азербайджанскую – отрицательная.

Сопоставительный анализ английских и азербайджанских ФЕ с общим значением интеллектуальных способностей человека показывает, что в азербайджанском языке удельный вес ФЕ с базовым компонентом значительно выше, чем в английском. Соответственно и уровень аналитичности фразеологизмов с рассматриваемым типовым значением выше в азербайджанском языке.

Следует отметить, что в данной группе аналитичность структуры непосредственно связана с характером типового значения. Чаще всего аналитичность связана с представленностью базового компонента, обозначающего орган-соматизм, ответственный и отвечающий за интеллектуальную способность. Само наличие такого компонента ориентирует ФЕ в сторону аналитичности. Напротив, отсутствие такого компонента само собой ориентирует фразеологическую семантику в сторону глобальности номинации.

В структуре ФЕ с базовым компонентом второй компонент выполняет основную нагрузку, поскольку базовый компонент выполняет функцию субъекта, а второй – функцию предиката. Если этот второй компонент носит метафорический характер, то конфигурация фразеологизируется. В противном случае она почти ничем не отличается от свободного словосочетания. Может показаться, что в таких случаях ФЕ вообще отсутствует, т.е. конфигурация совершенно не подвергается фразеологизации. Однако этой, казалось бы справедливой, мысли противоречит некоторая персонификация реалии, обозначаемой базовым компонентом. Например, в данной парадигме центральным концептом является концепт «ум». В азербайджанской ФЕ *ağlıni külək apardı* наличие базового компонента, дискурсивно называющего данный концепт, как может показаться на первый взгляд, придает сочетанию характер свободного словосочетания. Однако концепт «ветер», как и концепт «уносить», свидетельствуют о фразеологичности конфигурации в целом. Следовательно, само по себе присутствие базового концепта ни о чем не говорит. Выражение *ağlıni külək apardı* является фразеологической единицей, поскольку создана целостная семантико-структурная конфигурация, не предполагающая отдельного и изолированного восприятия концепта «ум».

В заключении диссертации указывается, что когнитивное осмысление фразеологической единицы как системного факта позволяет понять, что экстралингвистические явления не случайно, а совер-

шенно закономерно находят выражение в системе единиц вторичной номинации. Вторичная номинация служит оптимальности языкового выражения внеязыкового смысла. Эстетическая функция, выполняемая ФЕ, не должна рассматриваться как основная.

Этнический опыт народа, его историко-культурное сознание находит выражение в системе единиц вторичной номинации, что носит концептуальное содержание. Тот феномен, который сегодня принято называть национально-языковой картиной мира, включает в себя концептуально релевантные знаки, которые в структуре языка соответствуют как лексическим единицам, так и фразеологическим и паремиологическим.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Лексико-семантическая система языка и картина мира. Аспекты перевода // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета. 2012, с.107-113

2. Ориентиры национального мышления. Интеллект // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета. 2013, с.55-59

3. Dildə frazeojiləşmə hadisəsi koqnitivizm baxımından // Doktorantlarının və Gənc Tədqiqatçıların XV111 Respublika Elmi Konfransının Materialları. ADU 2013, s. 95-97

4. Азербайджанская фразеология с общим значением «Интеллект» // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 2014, s. 90-93

5. Когнитивизм во фразеологии // Тагиевские чтения». BSU, Kitab aləmi nəşriyyatı, 2014, с.40-45

6. Новые направления лингвистических исследований // ElmiXəbərlər jurnalı. ADU, N 2, Bakı, 2014, s.93-98

7. Когнитивный анализ фразеологических единиц с общим значением “умственные способности человека“// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU, 2014, s.42-45

8. Фразеологическая концепция В.В.Виноградова // VII международная научно-практическая конференция “Современные концепции научных исследований. Москва, 2014, с.61-63

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

FƏRƏH ƏLİXAN QIZI MƏMMƏDOVA

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ÜMUMİ MƏNASI
“İNSANIN ƏQLİ BACARIQLARI” İFADƏ EDƏN
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN KOQNİTİV TƏHLİLİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

*Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi
və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbərlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Eldar Rizvan oğlu Piriyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Həbib qızı Fətəliyeva

Rəsmi opponetlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Leyla Orxan qızı Vəzirova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə «15» 04 2015-ci il saat « »-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « » _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Dünya dillərinin frazeoloji sisteminin öyrənilməsi bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Frazeoloji tədqiqatların ən qızgın dövrü, demək olar ki, ötən əsrin ortaları və ikinci yarısını əhatə edirdi. Lakin bu gün çox aktual olan koqnitiv dilçilik adlı linqvistik cərəyan frazeoloji vahidlərə marağı yenidən canlandırdı.

Frazeoloji vahidlərin təbiəti elədir ki, onlar hətta dünya dilçilik elində strukturalist ideyalarının üstünlük təşkil etdiyi dövrdə də xüsusi maraq doğururdu. Əgər strukturalizmin hökmranlığı dövründə frazeoloji vahidlər mütləq sistem-struktur əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən özlərinə diqqəti çəkirdisə, indi, insan faktoruna xüsusi diqqətin olduğu bir dövrdə, onlar ilk öncə dünyanın milli dil mənzərəsi dəyərlərinin ifadə etmələrilə maraq oyadır.

Koqnitiv frazeologiya bu sahədə sistem faktorunu inkar etmir, əksinə, faktiki materialın kompleksli və sistemli şəkildə öyrənilməsini nəzərdə tutur. Hər bir dilin milli frazeologiyası o mənada sistem xarakteri daşıyır ki, o, xalqın mövcud təcrübəsini, dildə əks olunan real aləm haqqında təsəvvürlərini adekvat şəkildə ifadə edir. Frazeologiyanın sistemliyi özünü həm də frazeosemantik qruplara təsnif edilməsi imkanında da biruzə verir. Bu cür qrupların təşkil olunmasının əsası olan inteqral (tamlıq yaradan) xüsusiyyət kimi tipik (ümumi) mənə çıxış edir. Deməli, dünya dillərinin frazeoloji sisteminin təsnifatı tipik mənələrin müəyyən edilməsi əsasında aparıla bilər. Bu cür tipik mənələrdən biri də “insanın əqli bacarığı”dır.

Ümumi mənəsi “insanın əqli bacarığı” ifadə edən frazeosemantik qrupların Azərbaycan və ingilis dilində qarşılaşdırma aspektində tədqiqi indiyədək aparılmamışdır. Halbuki, belə bir tədqiqatın əhəmiyyəti şübhə doğurmur. Frazeoloji semantikanın ifadə olunmasının konkret üsullarının müəyyən edilməsi ilə əlaqəli olan ümumi linqvistik əhəmiyyətindən başqa, belə tədqiqatların aparılması milli və mental meylliliyin, müsbət və mənfi əqli bacarıqların ifadə edilməsi standartlarının, həmçinin müəyyən faktlara münasibətdə milli mentalitet üçün əhəmiyyət kəsb edən konnotasiya tiplərinin ayırd edilməsinə də xidmət edə bilər.

Tədqiqat obyektini ümumi mənəsi “insanın əqli bacarığı” olan Azərbaycan və ingilis frazeologiyasının tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti qeyd olunan frazeosemantik konseptlər qrupu üçün aktual olan koqnitiv xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi və onların

frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun təşkil olunmasında spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində ümumi mənası “insanın əqli bacarığı” ifadə edən frazeologimzlərin əsasını təşkil edən konseptlərin sistemləşdirilməsi, bu konseptlərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin, həmçinin təhlil olunan vahidlərin quruluşunu təyin edən modellərin özəlliklərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıda qeyd olunan konkret məsələlər öz həllini tapmışdır:

1. Aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri müəyyən edilmişdir;

2. Azərbaycan və ingilis dillərinin mövcud lüğətləri əsasında ümumi mənası “insanın əqli bacarığı” ifadə edən frazeoloji vahidlərin seçimi aparılmışdır;

3. Qeyd olunan frazeoloji qrupun əsasını təşkil edən konseptlər müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir;

4. Həmin konseptlər konkret frazeologizmlər üçün aktual olan koqnitiv xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilmişdir;

5. Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji vahidləri konseptual məzmun baxımından qarşılaşdırma üsulu ilə təhlil edilmişdir;

6. Tədqiqatın aparılmasına dair ümumiləşdirmələr və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərinin ümumi mənası “insanın əqli bacarığı” ifadə edən frazeoloji vahidləri qarşılaşdırma təhlilinə cəlb edilmişdir. İlk dəfə olaraq dünyanın milli dil mənzərəsi üçün mühüm olan və əqli bacarıqların ifadə olunmasında oriyentir kimi xidmət edən konseptlər müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir; bu konseptlərin koqnitiv tədqiqi aparılmışdır ki, bu da frazeoloji vahidlərin mənasını təşkil edən koqnitiv xüsusiyyətlərin aşkar edilməsinə imkan yaratmışdır.

İşin nəzəri əhəmiyyəti konseptlərin quruluşunun təsviri və Azərbaycan və ingilis dillərində ümumi mənası “idrak / ağıl” ifadə edən ikinci nominasiya vahidlərinin yaranmasında aparıcı rol oynayan koqnitiv xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş faktiki material və nəticələrdən Azərbaycan və ingilis frazeologiyalarının öyrənilməsində, bir dilli və ikidilli frazeoloji lüğətlərin yaradılmasında, respublika

ali təhsil müəssisələrində frazeologiya üzrə ümumi və seçmə fənlərin tədris olunmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın mənbələri. İşin əsas mənbələrini lingvovəzəri tədqiqatlar və lüğətlər təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda ən müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Onlardan ən əhəmiyyətli təsviri, koqnitiv təhlil, sem təhlili və əhatə metodlarıdır. Bütün bu metodlar bir-birlərini tamamlayır və onlardan konkret məsələlərin həllindən asılı olaraq istifadə olunur. Lingvistik təfəkkürdə komponent və ya semlərin təhlili ənənəvi dilçiliklə, koqnitiv təhlil isə koqnitiv paradigma ilə bağlıdır, lakin bu metodlar və yanaşmalar bir-birlərinə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, bir-birlərini tamamlayırlar.

Tədqiqatın ilkin fərziyyəsini təbii dilin frazeologiyasının təsadüfən yox, əksinə, xarici aləmin dərk edilməsinin etnik və mental xüsusiyyətini ifadə edən müəyyən qanunauyğunluq nəticəsində yaranması ehtimalı təşkil edir. “Xarici aləm” anlayışı qlobal xarakter daşıyır və nəinki maddi əşyalar obrazları ilə, həm də xalqın zəkası tərəfindən yaradılan mənəvi dəyərləri ilə də assosiasiya olunur. İkinci nominasiya vahidləri olaraq, frazeoloji vahidlər dərin etnopsixoloji təmələ malik modellər əsasında strukturlaşdırılır. Ümumi mənası “insanın əqli bacarığı” ifadə edən frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılmış təhlili idrak, onun varlığı və olmaması, ifadə intensivliyi dərəcəsiylə assosiasiya olunan milli təfəkkürün meyllərini müəyyən etməlidir. Bu cür oriyentirlər etnosa doğma olan əhatə dairəsini, onun bitki və heyvan aləmini, həmçinin tarixi-mədəni xarakter daşıyan standart, tipik həyat tərzini əks etməlidir. Frazeseantik təhlil müvafiq konseptlərin koqnitiv əlamətlərini aşkar etməli, onların frazeoloji mənanın ifadə olunmasında nə dərəcədə iştirak etməsini müəyyənləşdirməlidir. Belə bir tədqiqatın tarixi-mədəni əhəmiyyəti həm də milli idrak üçün önəmli olan meyllərin sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dünya dillərinin frazeoloji sistemi milli təfəkkürün dərin, çox önəmli standartlarını əks edir;
2. Frazeeoloji semantikada milli təfəkkür konseptual səviyyədə təqdim olunmuşdur;
3. Azərbaycan frazeologiyasında bu məna ilə əsas leksemlər təqdim olunmuşdur;
4. İngilis frazeologiyasında əqli məna ilə baza komponentlər Azərbaycan frazeologiyasından daha çoxdur;

5. Frazeologizləşmənin əsasında özünün tam məzmunu ilə konsept yox, məhz koqnitiv əlamət durur;

6. Azərbaycan dilində frazeologizmlərin yaranmasında az sayda baza komponentləri yüksək məhsuldarlığa malikdir, ingilis dilində isə əksinə - çoxlu sayda baza komponentlər daha aşağı məhsuldarlığa malikdir;

Mövzunun öyrənilməsi dərəcəsi. Frazeologiya nəzəriyyəsi və praktikasını hal-hazırda iki inkişaf mərhələsi ilə əlaqədar nəzərdən keçirilməlidir. Fikrimizcə, birinci mərhələ bir başa akademik V.V. Vinoqradovun əsərləri ilə canlanmışdır. İkinci mərhələ isə bütövlükdə dil antroposentrik yanaşmanın inkişafı və eləcə də koqnitiv dilçiliyin formalaşması ilə başlayır. Əlbəttə ki, birinci mərhələdə də müəyyən dərəcədə milli mentalitet faktoru nəzərə alınır. Bu ən azından frazeoloji vahidlərin təbiətindən irəli gəlirdi. Lakin bu mərhələdə insan faktoruna müraciət təsadüfi və epizodik xarakter daşıyırdı. Əsas diqqət frazeologizmlərin struktur baxımından təşkilinə yönəlmişdi. Bununla belə frazeologizmlərin “struktur təşkili” anlayışı onların həm xarici, həm də daxili xüsusiyyətlərini əhatə edirdi. N.M.Şanski, M.M.Kopilenko, V.N.Teliya, V.L.Arxañqelski, L.İ.Royzenzon, A.İ.Molotkov və bir çox məşhur frazeoloqların əsərlərində həm ekspressiv, həm də qeyri-ekspressiv xarakter daşıyan sözdən fərqli birləşmələrin əmələ gəlməsi və funksionallaşması problemləri tədqiq edilirdi. Hər şey tədqiqatçıların sözdən iri komplekslərin frazeologiyaya aid olunmasında nəzərə aldığı meyarlardan asılı idi. Bir çox hallarda kompleksin sadəcə təqlidindən çıxış edir və bu meyarı müəyyən dil və ya nitq vahidinin frazeologiyaya aid olunmasında kifayət etməsini düşündürdülər. Frazeologiyaya bu yanaşma daha ətraflı N.M. Şanskinin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilçilərinin əsərlərində də frazeologiyanın təbiəti və funksionallaşmasına geniş baxış dairəsi təqdim edilmişdir. A.Qurbanovun əsərlərində bu yanaşma daha dolğun və ardıcıl öz əksini tapmışdır. O, hesab edirdi ki, sözlərdən ibarət kompleksin təqlid olunması onu frazeoloji vahid qismində təsnif etməyə kifayət qədər əsas verir. Bütövlükdə H.Bayramov, Y.Seyidov, A.A.Orucov, S.Cəfərov, K.Y.Əliyev, M.İ.İslamov, N.R.Rəhimzadə, Z.Əlizadə və s. bu kimi Azərbaycan dilçilərinin əsərləri frazeologiya sahəsində elmi fikrin yaranmasının bütün çətinliklərini tam şəkildə əks etdirir. Bu əsərlərdə frazeologiyaya son dərəcə geniş yanaşma və müəyyən struktur-tipoloji meyarların tətbiq edilməsi də öz əksini tapmışdır.

Frazeoloji fikir tarixində görkəmli Azərbaycan alimi M.T.Tağıyevin tədqiqatları xüsusi yer tutur. Onun yaratdığı frazeoloji əhatə nəzəriyyəsi əsl

yenilikçi xarakter daşıyır və frazeoloji vahidlərin digər söz komplekslərindən dəqiq ayırd etməyə imkan verirdi. Alimin davamçıları əhatə metodunu uğurla tətbiq edirdilər və bu da Bakı frazeologiya məktəbi haqqında danışımağa əsas verdi.

Frazeologiya tarixinin ikinci mərhələsi koqnitiv yanaşmanın tətbiqi ilə səciyyələndirilir. Bu dövrdə frazeoloji vahidlər sistemində milli dünyagörüşünün və dünyabaxışlarının izləri axtarılır, hər bir frazeologizm dünyanın milli dil mənzərəsi ilə əlaqələndirilir. Frazeologiya sahəsində “konsept”, “standart”, “stereotip”, “presedent (ilkin) fenomen”, “arxetip” kimi elmi bəzani və koqnitiv dilçiliyin metadil anlamını təşkil edən bəzi digər anlayışlar xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlayır. Koqnitiv dilçiliyin imkanlarına mürciət edən frazeoloqlardan xüsusilə qocaman rus dilçisi V.N.Teliyanın hələ ötən əsrin ortalarında şöhrət tapmış əsərlərini qeyd etmək olar. Frazeologiya sahəsində alimin koqnitivizm mövqələrinə keçməsinə həmin linqvistik sahənin tarixində yeni mərhələnin real göstəricisi hesab etmək olar.

Koqnitiv dilçiliyin qarşıya qoyduğu ümumi məsələlərə müvafiq olaraq, frazeologiya müasir dövrdə milli frazeologiyanın mədəni qatlarının olmasından çıxış edir. Bu arada təhlil mədəniyyət kəsb edən mənaların şərh olunması aspektində aparılır. Təbii ki, dil vahidlərinin təhlili zamanı yalnız mədəniyyət kəsb edən məzmunu ayırd etmək dilçiliyi qane edə bilməz. Koqnitiv təhlilin əsas məğzi frazeologizmlərin semantik quruluşunun mədəniyyət kəsb edən konseptlərlə, yəni birbaşa dünyanın dil məznərəsini ehtiva edən konseptlərlə təşkilində konkret mexanizmlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Konseptlər mədəni-tarixi xarakter daşıdıqlarına görə, yəni anlamın özü konseptual olaraq milli mədəniyyətin dinamikasında ehtiva edildiyi üçün frazeologiyanın koqnitiv təhlili tədqiqatçını milli təfəkkür və psixologiyanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə aparıb çıxarır. Frazeologiya üçün aktual olan konseptlər milli təfəkkürün standartları rolunu oynayır. Frazeoloji materialın təhlili bu cür aktual konseptlərin ayırd edilməsi və sistemləşdirilməsinə imkan yaradır. Bundan başqa, frazeologiyanın koqnitiv təhlili ümumiyyətlə relevant yox, məhz frazeoloji mənənin təşkil olunması baxımından konseptual məzmunu müəyyən edir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri haqqında Bakı Dövlət Universitetində və Bakı Slavyan Universitetində keçirilən nəzəri seminarlarda, ali məktəblərarası və respublika elmi konfranslarda mütəmadi olaraq məruzələrlə çıxışlar edilmişdir. Bundan başqa, işin materialları əsasında səkkiz elmi məqalə dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqatın əsas məqsədinə və həll olunan məsələlərə müvafiq olaraq dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin obyektı və predmeti, əsas məqsədi və qarşıya qoyulan konkret məsələlər, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyən edilir, tədqiqatın metodları və mənbələri, ilkin fərziyyəsi və müdafiəyə çıxarılan müddəalar haqqında danışılır.

Dissertasiyanın **I Fəslı** “Milli frazeologiya və koqnitivizm” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə (“Koqnitiv dilçilik. Problemlər və metodlar”) qeyd olunur ki, son onillikdə dilçilik elmində sürətlə yeni tədqiqat sahəsi inkişaf edir ki, bu da ənənəvi yanaşmalar zəminində innovativ görünür. Yeni cərəyan özünün metadili, anamlar və terminlər sistemi ilə xarakterizə olunur. Bunların bəziləri bu cərəyan üçün aparıcı, hətta əsas simasının təyinedicisi qismində çıxış edirlər. Tamamilə birmənalı demək olar ki, koqnitiv dilçiliyin anamlar sistemində birinci yerdə “konsept” anlayışı durur. Bu anlama son illərdə daha çox diqqət yetirilsə də, bu terminin məğzi və məzmununa dair məsələlərdə alimlər heç də həmrəy deyillər. Əksəriyyəti hesab edir ki, *konsept* termini tarixən “anlam / anlayış” termini ilə eyni mənanı kəsb edirdi. Əslində dilçilik yox, məntiqi kateqoriya olan “anlayış” termini ayrı-ayrı oxşar əşyaları vahid sinifdə birləşdirən əsas və ya aparıcı xüsusiyyətlərlə səciyyələndirilir. Beləliklə, anlayış əslində sırf idrak kateqoriyasıdır. Filogenezdə o induktiv tərzdə formalaşır. Başqa cür desək, ayrı-ayrı əşyaları müşahidə edən insan dərrakəsi onun mühüm xüsusiyyətlərini ayırd edir. Beləliklə də, dərrakə ayrı-ayrı əşyalar haqqında təsəvvürləri qətiyyətləşdirir, sistemləşdirir və vahid əşyalar sinfi daxilində birləşdirir. Bu məqam dilçilik üçün ona görə mühüm hesab edilə bilər ki, ayrı-ayrı əşyaların bu cür kateqorial birləşməsi nəticəsində onlar konkret predmetlər baxımından dəyişməz qalaraq, ümumi, vahid adlar əldə edirlər. Onların fərdi fərqlərinə baxmayaraq, onlar eyni adlarla adlanırlar, çünki əsas, aparıcı xüsusiyyətlər baxımından fərqlənmirlər. Bir sinfə aid əşyalar eyni adlandırıldığı üçün, ad bu sinfə daxil olan əşyaların əsas xüsusiyyətləri əsasında birləşdirilməsinə imkan yaradan mənaya malikdir. Məhz

buna görə S.D.Katsnelson qeyd edirdi ki, sözün leksik mənasının konseptual özəyi əşyalar haqqında anlayışın tərkib hissəsidir.¹ Burada iki məqam diqqəti cəlb edir. Birincisi, sözün leksik mənasının təhlili zamanı S.D.Katsnelsonun istifadə etdiyi *konseptual* (özək) termini. İkincisi isə, sözün mənasının anlayışdan fərqli olmasından danışan zaman, onun əlavə ekspressiv və üslubi faktorların mövcudluğunu qeyd etməsi.² Özək və ya leksik mənanın əsasına dair S.D.Katsnelson tərəfindən istifadə olunan *konseptual* termini əski zamanlarda lingvistik təfəkkür tərəfindən *konsept* və *anlayış* terminlərinin eyniləşdirilməsindən dəlalət edir. Onların hər ikisi əşyaların mühüm xüsusiyyətlərinin cəmi kimi başa düşülürdü. Deməli, izahlı lüğətlərdə sözün mənasını təyin edən zaman leksikoqraflar əşyalar haqqında sadə, elementar anlayışı və ya S.D.Katsnelsonun dediyi *leksik mənanın konseptual özəyini* təsvir edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözü mənasının quruluşunda adı çəkilən konseptual özək ekspressiv və üslubi çalarlarla örtülür. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bu çalarların yaranması hər zaman baş vermir və, deməli, bu faktordan çıxış edərək məna və anlayışın fərqləri haqqında danışmaq doğru deyil. Digər tərəfdən, leksik məna və anlayış arasında olan münasibəti təhlil edərkən, sözün əsas nominativ (adlandırma) mənasını da nəzərə almaq lazımdır. O ki qaldı əsas nominativ mənaya, bir qayda olaraq, nominativ məna əlavə ekspressiv və üslubi məna və ya məna çalarları ilə örtülür. Dünyanın dil mənzərəsinin bir hissəsi olan hər bir konsept sözlərdə, frazeoloji vahidlərdə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, həmçinin folklor və yazılı ədəbiyyatda yalnız fraqment şəklində ehtiva olunur. Deməli, qeyd olunan hər bir qrup bir-birini tamamlayır, onlardan heç biri tamlığa və ya konseptin tam təsvirinə və onun təqdim edilməsinə iddia edə bilməz. Konseptin bu cür, yeni tərzdə başa düşülməsi rus filosofu S.A.Askoldova aid olduğu hesab edilir. “Konsept və söz” məqaləsində S.A.Askoldov bu terminin yeni tərzdə başa düşülməsi problemini qaldırır. O, hesab edir ki, fəlsəfi ədəbiyyatda konsept məntiqi kateqoriya olan anlayışdan faktiki olaraq fərqlənmir. Bədii ədəbiyyatdan misallar gətirən alim, israr edir ki, biz heç zaman heç kim tərəfindən görmədiyimiz hər hansı bir əşya haqqında konseptual təsəvvür yarada bilərik. A.Askoldovun fikirlərində milli təfəkkürə xarakterik olan hər hansı bir əşya haqqında tarixi-mədəni təsəvvürlərin qeyd olunması

¹ Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986, s. 16-17.

² Yənə orada, s. 17.

əhəmiyyətli məqamdır¹. S Fikrimizcə, bu halda bədii ədəbiyyata müraciət etmək tamamilə qanunauyğundur, çünki yaxşı tanıdığımız obrazlar bütöv bir xalqın kollektiv təfəkkürünə aid olan və onu xarakterizə edən virtual reallıqların tərkib hissələridir.

Koqnitiv dilçilik məhz bu cür virtual dəyərlərdən çıxış edir və bu səbəbdən də milli mentalitet üçün əhəmiyyətli olan konseptlərin dil müstəvisində ehtiva olunması haqqında danışmaq, onları təsvir etməkdən asandır. Kollektiv-psixi fenomenləri, fikrimizcə, verbal təsvir etmək mümkün deyil. Hərçənd, onları təsvir etməyin başqa yolu yoxdur. Məsələn, leksik-frazeoloji, paremioloji, folklor, mətbəx-resept və ya digər əldə olan materiallara, o cümlədən, kinematoqrafiya materiallarına əsaslanıb fransız mətbəxini təsvir etmək nə qədər mümkündür. Lakin bu arada bir şeyi dəqiq anlamaq lazımdır ki, psixi fenomen kimi fransız xalqının kollektiv psixologiyasında lokallaşan milli mətbəxə münasibəti çətin ki, bu cür müəyyən etmək olsun, hərçənd bunun onsuzda başqa yolu yoxdur. Konsept sahəsi və ya dünyanın milli dil mənzərəsi, fikrimizcə, məhz bu cür anlaşılan konseptlərdən yaranır. Ona görə də konsept sahəsi haqqında bəzi təsəvvürləri yaradan dil və ədəbi-bədii vasitələr onu tam təsvir etməyə qadir deyillər. Başqa sözlə, konseptlərin dil müstəvisində ehtiva olunması üsullarının sistem şəklində təsviri onların tam həcmnin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir, ancaq onlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq da doğru olmazdı. Bu yarım-fəslin sonunda qeyd olunur ki, leksika və frazeologiya sahəsində koqnitiv dilçilik bu və ya digər mədəniyyət üçün ən vacib, əhəmiyyətli olan konseptlərin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Özü-özlüyündə konseptlər dil və dildən xaric, təsəvvüri, bədii düşüncənin kəşiməsində reallaşırlar. Ona görə də saf işarələr kimi söz və frazeologizmlər konseptual məzmunun daşıyıcıları kimi yox, onu aktuallaşdıran və ona tələbat yaradan özünəməxsus siqnallar kimi qəbul edilə bilərlər. Bundan başqa, dil vahidlərinin konseptual məzmunu kommunikativ durumdan asılı olaraq aktuallaşa və ya, əksinə, neytrallaşmağa məruz qala bilər. Başqa cür desək, dil vahidlərinin konseptual məzmunu semlərin differensial əlamətlərinə bənzəyir. Situativ aktuallaşma və neytrallaşmadan asılı olaraq, onlara tələbat yaranır və əksinə. Lakin burada *tələbat* dedikdə danışanın tək-cə kommunikativ intensiyaları və ya bu intensiyaların taktika və strategiyasında qəfil baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulmur. Söhbət həmin durumların özlərindən

¹ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В. Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, s. 40-44.

getməlidir. Kommunikativ durumların özləri konseptual məzmunun aktuallaşmasını ya təxmin edirlər, ya da, əksinə, bu aktuallaşmaya və bu məzmunun fərqliliyinə qarşı soyuqqanlılıq nümayiş etdirilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu amil daha aydın mədəniyyətdə və müvafiq olaraq qohum xalqların dillərində özünü biruzə verir. Qohum mədəni areallarda funksionallaşan dillər məhz bu cür dərin və əhəmiyyətli fərqlərin hesabına koqnitiv özünəməxsusluğunu qoruya bilirlər.

İkinci yarımfəsildə (“Frazeologiya nəzəriyyəsi. Klassik, struktur və koqnitiv aspektlər”) qeyd olunur ki, müasir frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi kimi akademik V.V.Vinoqradovu hesab etmək doğru olardı. Semasiologiya problemlərinə V.V.Vinoqradov klassik dilçilik apektindən yanaşır. Özünün «Основные типы лексических значений слова» (“Sözün leksik mənalının əsas növləri”) adlı məşhur məqaləsində alim mənalının ən müxtəlif növlərini müəyyən edir. Onlardan *konstruktiv baxımdan şərtləndirilən* mənanı o, xüsusi qeyd edir. Adından, terminin daxili formasından göründüyü kimi, söhbət ciddi müəyyən edilmiş konstruksiya daxilində reallaşan mənadən gedir. Məhz bu səbəbə görə V.V.Vinoqradov bu mənanı *konstruktiv baxımdan şərtləndirilən* adlandırır. Bu haqda alimin dediklərinin müfəssəl təhlili göstərdi ki, onun bu semasioloji hadisəni belə bir ciddi struktur baxımdan şərtləndirməsi müəyyən şübhələr doğurur. V.V.Vinoqradov konstruksiya yox, məna haqqda danışır, yəni onu fikrincə, konstruksiyalarda reallaşan mənalara mövcuddur: məsələn, rus dilində sadəcə *şikayətlənmək (жаловаться)* olmaz, nəyəsə *şikayətlənmək (жаловаться)* olar. Deməli, *жаловаться* feli “fel + önlük “на” + təsirlik halda isim” konstruksiyasında realizə olunur. Tamamilə aydındır ki, burada leksik mənanın konstruktiv baxımdan şərtləndirilən növünü müəyyən edərkən, V.V.Vinoqradov struktur yox, məna mövqeyindən çıxış edirdi.

Ümumiyyətlə, frazeologiya sahəsində V.V.Vinoqradov hər iki ənənəyə söykənirdi, yəni həm klassik, həm də strukturalist ənənələrinə əsaslanırdı. Lakin sonuncu ənənə haqqında, fikrimizcə, o yalnız Ş. Ballinin konsepsiyası ilə əlaqədar danışır. Amma yenə də klassik ənənəyə müraciət onun üçün daha xarakterikdir.

Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, F.de Sossür və Ş.Balliyə aparıb çıxaran strukturalist ənənəsi də bütöv şəkildə ifadə olunan sintaqmaların daxili xüsusiyyətlərini nəzərə alırdı. F.de Sossürü də, onun tələbəsi Ş. Ballini də bir neçə işarənin bir bütöv qismində birləşməsi maraqlandırır. Terminoloji baxımdan daha dəqiq desək, burada söhbət işarənin ifadə olunmasından

gedir. Sossür bir şeyə diqqət yetirdi ki, sintaqmaların quruluşunda bir neçə işarə olunana bir işarədən müvafiq ola bilər. Təbii ki, əslində Sossürün sabit işarəolunan sintaqmalar nəzəriyyəsi frazeoloji nəzəriyyə hesab edilə bilməz. Fikrimizcə, bu nəzəriyyə alimin bütövlükdə ümumi semiotik konsepsiyasından irəli gəlir. Əgər o, işarənin daxilində işarəolunan və işarədən amillərini ayırd edirsə, deməli, işarədənlərin əlaqələrini reallaşdıran nitq axınının quruluşunda da forma səviyyəsində anlaşılan hər bir işarədənə bir işarəolunan müvafiq olmalıdır. Beləliklə, bu nəzəri kontekstdən çıxış edərək, deyə bilərik ki, bu müvafiqliyin pozulması, yəni işarədən mövcud olduğu zaman işarəolunanın olmaması tamamilə qanunauyğundur. Sossür üçün bu adi riyazi disbalans idi ki, buradan da işarədənləri və işarəolunanları hesablamaq ehtiyacı yaranırdı. *Zahiri işarədən*, yəni heç bir işarəolunanı ifadə etməyən işarədən termini də bu baxımdan qanunauyğundur. Bu məqam bu günkü müasir frazeologiyaya bir addım yaxındır, çünki frazeologiya da məhz zahiri işarədənləri nəzər alır. Sabitlik və təqlid əsasında frazeologiyaya bənzər həmmərz hallara sabit sintaqma və ya sabit söz birləşmələri aiddir. Lakin onlar üçün sintaqma komponentlərinin semantik müstəqilliyi xarakterikdir.

V.V.Vinoqradovun bütün davamçıları frazeoloji vahidləri ibarədaxili münasibətlər əsasında öyrənmək yolu ilə getdilər. Vinoqradov məktəbinin fərqli yolla tədqiqatlarını davam edən yeganə alimi görkəmli Azərbaycan dilçisi, professor Məmməd Tağı oğlu Tağıyev oldu. M.T.Tağıyev frazeologiya üçün tamamilə yeni olan fərqli yol seçdi. O, frazeoloji vahidləri xarici struktur əlaqələri əsasında tədqiq etməyə başladı və bu strukturu işarənin əlaqələrinin məhdudlaşdırılması kimi müəyyən etdi. Əlaqələrin məhdudlaşdırılması xüsusi konfiqurasiyalar yaradır ki, bunu da alim struktur kimi müəyyən edir. Məhdudiyyət üzərində qurulan və frazeoloji vahidin komponentləri üçün yox, bütövlükdə frazeoloji vahid üçün önəmli olan bu xüsusi konfiqurasiyaları M.T. Tağıyev *frazeoloji konfiqurasiya* və ya, ümumiyyətlə, konfiqurasiya adlandırır. M.T.Tağıyevə görə, konfiqurasiya frazeologizmin özündən və onun əhatəsindən ibarətdir. Frazeologizmin əhatəsi onun struktur əlaqələridir. Başqa cür desək, əhatə frazeologizmin tərkib hissəsi deyil, amma o tamamilə vacib bir amildir, çünki frazeoloji vahid özünü realizə etməyə məhz onunla birgə qadirdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.T.Tağıyev özünün frazeologiya nəzəriyyə-sində dilin sistem-struktur xarakteri haqqında strukturalizmin fundamental fikrini gerçəkləşdirir. Bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti həm də ondan irəli gəlir

ki, burada dilçiliyin obyektinə qarşı əsl sistem-struktur münasibət nümayiş olunur. Məsələ burasındadır ki, dilin sistemliyi məsələsi və bu sistemliyin guya nəzərə alınması kütləvi şəkildə az qala bütün dilçilik tədqiqatlarında təntənəli surətdə elan edilirdi. Əslində isə konkret dil faktlarının təhlili heç cür sistem-struktur metodikasını nümayiş etdirmirdi. Maraqlıdır ki, M.T.Tağıyev struktur metodun əhəmiyyəti haqda heç nə danışmır, o, sadəcə müasir dövrün tələbləri səviyyəsində öz tədqiqatını aparır.

Dünya dillərinin frazeoloji tərkibinin koqnitiv aspektdə öyrənilməsi müasir tədqiqatların aktual problematikasına tamamilə uyğundur. Deməli, bu amil bütün dünyada müasir dilçiliyi xarakterizə etmiş olur. Lakin, ötən əsrin ikinci yarısında dilin bu vahidlərinin öyrənilməsinə rus linqvistik fikri böyük töhvə verdiyi üçün bu ənənə indi də zəifləməyir. Fikrimizcə, bu paradıqmada Rusiya alimi V.N. Teliyanın müstəsna rolu vardır. Məhz o, frazeologiyada yeni koqnitiv cərəyana rəhbərlik etdi və hətta yaşlı nəsil frazeoloqların səylərini də səfərbər etməyə müvəffəq oldu.

Şərti olaraq *V.N.Teliya cərəyanı* adlandırılan dünya dillərinin frazeoloji fondunun tədqiqi ikinci nominasiya vahidləri sahəsində koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran əsas problemləri müəyyən etdi. Burada frazeologiyanın bədii konseptuallaşma diapazonunun müəyyən edilməsi cəhdlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sahədə sistemləşdirmə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür tədqiqatlar, bir tərəfdən, frazeoloji fondun əsasını təşkil edən konseptlərin tərkibini müəyyən etməyə və nəticə etibarlı ilə onları sistemləşdirməyə imkan yaradır, digər tərəfdən isə, bu cür tədqiqatlar koqnitiv xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsinə də yönəlmiş olur. Məsələ burasındadır ki, frazeoloji mənanın bədii, əyani əsasını konkret olaraq məhz koqnitiv xüsusiyyətlər formalaşdırır.

Dissertasiyanın **II Fəsl** “Müasir Azərbaycan dilində ümumi mənası “insanın əqli bacarıqları” ifadə edən frazeoloji vahidlər” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə mənfi, ikinci yarım fəsildə isə – müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər nəzərdən keçirilir. Birinci yarım fəsil öz növbəsində iki hissədən ibarətdir. Bu Azərbaycan dilində mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlərin tərkibində əsas, baza komponentinin olub-olmaması ilə izah olunur.

Birinci yarım fəslin birinci hissəsi “Tərkibində “ağıl” baza konsepti olmayan frazeoloji vahidlər” adlanır. Bura *ağı qaradan seçməmək; ağıza baxmaq; ağız var, dili yox; ağız söz tutmamaq; artıq-əskik danışmaq* və s. bu kimi vahidlər aiddir. Tərkibində baza komponenti mövcud olmayan mənfi

əqli bacarıqlar ifadə edən Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin təhlili aşağıdakı nəztiçələri əldə etməyə imkan verdi. Azərbaycan dilində belə frazeoloji vahidlər iki növ koqnitiv əlamət əsasında yarana bilər. Birinci növ nitq orqanlarının iştirakı ilə bədii durumdan ibarətdir. Dərin koqnitiv assosiasiya insan dərrakəsini onun danışmaq bacarığı ilə bağlayır. Burada tərkibində *ağız* komponenti olan və eyni konsepti ifadə edən frazeosemantik paradixma ayırd edilir. Bu qəbildən olan frazeologizmlər müxtəlif durumlar diapazonunu ifadə edirlər. İkinci növ isə ümumi qəbul edilmiş yüngül bir işin koqnitiv əlamətinə əsaslanır. Burada mənfi konnotasiya subyektin ən yüngül belə işin öhdəsindən gələ bilməməsini ekspilist formada ifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Birinci yarımfəslin ikinci hissəsində Azərbaycan dilində baza komponentli mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər təhlil olunur. Burada qeyd olunur ki, ağıl, idrak və onun təzahürünə cavabdeh olan müvafiq bədən üzvünü və ya psixi xüsusiyyəti ifadə edən komponenti biz frazeoloji vahidin baza komponenti hesab edirik. Bu “beyin”, “baş”, “ağıl”, “idrak” və s. bu kimi konseptlərdir. Bu cür frazeoloji vahidlərin tərkibində baza komponenti olduğu üçün burada frazeologizmləşmənin dərəcəsi yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qrupdan fərqli olaraq aşağıdır. Bu qrupa tərkibində *ağıl* komponenti olan frazeoloji vahidlər daxildir. Məsələn, *ağıldan yavan, cibdən yağlı*. Bu frazeoloji vahidin semantikasi ağıl və var-dövlətin qarşılaşdırılması əsasında qurulmuşdur. Ola bilsin ki, koqnitiv əlamət kimi burada kiminsə ədalətsiz var-dövlət əldə etməsinə qarşı sosial narazılıq çıxış edir. Hərfi mənada bu frazeologizm “*постный на ум, жирный на карман*” (*ağıldan yavan, cibdən yağlı*) mənasını ifadə edir.

Azərbaycan dilində mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edən digər baza konsepti “baş”dır. Bu paradixmaya *ağrımaz başına dəsmal bağlamaq, ağrımayan başına saqqız (sarımsaq) bağlamaq, baş açma bilməmək, baş çıxarma bilməmək, başına girməmək, başına soyuq dəyib, başına hava gəlmək, başında bir vinti çatmır, başında bir şey olmamaq, başında külək (yel) oynayır, başını yarıb başmaqçı olmaq* və s. bu kimi frazeoloji vahidlər daxildir. Bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin mənası əqli çatışmamazlığın və ya keyfiyyətsizliyin ifadəsi ilə heç də hər zaman birmənalı əlaqəli deyil. Bir çox hallarda onlar yalnız nitq situasiyasında konkretləşdirilə bilən müəyyən mənə diapazonu yaradırlar. Məsələn, *başını yarıb başmaqçı olmaq* ifadəsi həm ağıllı, təcrübəli, bir çox sınaqlardan keçmiş və “bərkdən boşma çıxmış”,

“yerin altını da, üstünü də bilən” (*тертый калач*) çox bilmiş insan mənasını da ifadə edə bilər. Digər tərəfdən, bu frazeoloji vahid həm də ağılsız, hər zaman kobud səhvlər buraxan, bunsuz yaşaya bilməyən və yalnız bu yolla nəşə öyrənməyə qadir olan insan mənasını da ifadə edir. Bu qrupda 72 frazeologizm nəzərdən keçirilib ki, onların bəzilərinin variantları da mövcuddur. Bütün bu frazeologizmlər semantik uyuşqanlıq malikdirlər ki, bu da onlara mənalı dəyişməyə və müəyyən nitq durumuna uyğunlaşmağa imkan verir. Bu frazeoloji vahidlərin təhlili göstərdi ki, frazeologizmləşmə bütövlükdə bu gün çox aktual bir məsələdir. Əlbəttə, bu səpkidə istənilən linqvistik tədqiqat lüğətlərə söykənir və bu da çox doğrudur, çünki başqa cür mümkün də deyil. Lakin təcrübə göstərir ki, mövcud lüğətlər həm də təbiətə çox müxtəlif və fərqli söz birləşmələrini təsvir edə bilərlər. Məgər bütün bunlar frazeologizmlərdir? Bu suala cavab vermək heç də hər zaman asan olmur.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslisi “Müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər” adlanır və iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə tərkibində baza komponenti olmayan ümumi mənası müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər təhlil edilir. Bu paradigmaya *ağzı ilə quş tutmaq, ağzı fal imiş, ağzından dürr tökülmək, ağzının sözünü bilmək, ağzından inci saçmaq, ağır-yüngül eləmək, yerin altını da bilmək, üstünü də, sözünü bilmək, hər kəlamı qızıldır* və s. bu kimi ifadələr daxildir. Aparılan təhlil göstərdi ki, Azərbaycan dilində baza komponenti olmayan və ümumi mənası “müsbət əqli bacarıqlar” ifadə edən frazeoloji vahidlər paradigması əks qrupda olduğu kimi eyni prinsiplər əsasında yaranır. Burada danışma obrazı əsasında qurulan frazeoloji vahidlər qrupunu da ayırd etmək olar. Lakin əgər əks qrupda bu obraz mənfi xarakter daşıyırdısa, bu qrupda həmin obraz artıq müsbət məzmunla xarakterizə olunur. Ümumi koqnitiv aspektdə bu tip frazeologizmlər danışma bacarığının insan üçün ilk növbədə vacib olan bacarıq kimi səciyyələndirilməsi fikrini təsdiq edirlər. Bu qrupa qədim mifoloji təsəvvürlərlə bağlı özünəməxsus obrazlar ifadə edən bir neçə frazeoloji vahid də daxildir. Onların koqnitiv əsası real aləm haqqında ən qədim bilgiləri ehtiva edir. Bu milli frazeologiyanın ən qədim dövrlərdə əmələ gəlməsinin daha bir sübutudur.

İkinci yarım fəslin ikinci hissəsi “Azərbaycan dilində baza komponentli müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər” adlanır. Mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər qrupunda olduğu kimi, bu qrupda da eyni baza komponentlərinə rast gəlinir. Deməli, burada da təhlil

olunma ehtimalı daha yüksək və, əksinə, frazeologizmləşmə dərəcəsi daha aşağıdır. Baza komponentləri kimi burada *ağıl*, *baş*, *beyin* leksemləri çıxış edir. Kəmiyyət baxımından bu qrupda *ağıl* komponentli qrup üstünlük təşkil edir. Bura idrakla bağlı geniş hadisələr spektri əks etdirən 23 frazeologizm daxildir. Başqa sözlə desək, bu paradıqmada insanın təkcə konkret əqli bacarığı yox, geniş mənalar diapazonu da təqdim olunmuşdur. Məsələn, *ağıl dəryası* frazeoloji vahidi həm ciddi mənada, həm də istehza ilə işlənən frazeologizmlərə aiddir. Burada *dərya* komponenti, ARFL-də (s. 41) qeyd edildiyi kimi, frazeologizmə istehza xarakteri verir. Ancaq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu cür frazeoloji vahidlər istehza ifadə etməyən mənalarda da işlənə bilərlər. Bu halda *dərya* komponenti zarafat ifadə edən çalarla işlənsə də, təbii ki, bunu istehza ilə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn burasındadır ki, zarafat çaları dəyərləndirmənin hiberbolizasiyası əsasında yaranır ki, bunun da istər-istəməz real əsasları vardır. O ki qaldı istehzaya, onun məlum əks mənası var. Qeyd olunan məqam həm də evantiosemiya (bir söz daxilində ziddiyyətli mənaların ifadə olunması) kimi dəyərləndirilə bilər ki, bu da belə frazeoloji vahidləri hər iki – həm müsbət, həm də mənfi konnotasiyalı qruplara aid etməyə imkan verir.

Baş açmaq, *baş işlətmək*, *baş yorma*, *baş tapmaq*, *beyni işləmək* kimi frazeoloji vahidlərin quruluşunda *baş* və *beyin* komponentləri metonimik qaydada “ağıl” konseptini ifadə edirlər. Onların hamısı faktiki olaraq bir şeyi – “əqli bacarıqlardan istifadə etməyi” ifadə edirlər. Bu mənada təyin edici amil kimi fəli komponent çıxış edir. Gördüyümüz kimi, nəzərdən keçirilən paradıqmaya aid frazeoloji vahidin əsasını bir neçə əlamət təşkil edir. Burada birinci yerdə frazeoloji vahidin tərkibində əqli bacarığı ifadə edən baza komponentinin iştirak etməsi durur. İkinci yerdə əqli bacarığın gerçəkləşmə yerini metaforik tərzdə ifadə edən semantik sxemi qeyd etmək lazımdır. Üçüncü yerdə isə bu yerə əqlin münasibətinin, yəni yerində qalması, yoxluğu, gəlişi, gedişinin və s. ifadə olunması durur.

Dissertasiyanın **III Fəsl** “İngilis dilində əqli bacarıqları ifadə edən frazeoloji vahidlər” adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir.

Üçüncü fəslin birinci yarım fəsl “Mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər” adlanır. Burada da ümumi mənası “ağıl” ifadə edən və mənfi konnotasiya ilə xarakterizə olunan ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin ardıcıl koqnitiv təhlili aparılır. İngilis dilində bu qrupa ən müxtəlif obrazlar əsasında yaranan frazeoloji vahidlər daxildir. Onlardan bəziləri açıq quruluşa, digərləri isə, əksinə, şərh edilmə və koqnitiv özəyin eksplikasi-

siyası ilə şərtləndirilən quruluşa malikdirlər. Məsələn, *act the goat* frazeoloji vahidi özünəməxsus koqnitiv özək əsasında qurulur. İngilis dilində *goat* “keçi” mənasını verir. Beləliklə, bu ifadə hərfi mənada “özünü keçi kimi aparmaq” və ya “keçi kimi hərəkət etmək” mənasını daşıyır. Maraqlıdır ki, rus dilində də buna bənzər *вести себя как козел* kimi frazeoloji vahid mövcuddur. Lakin əhəmiyyətli odur ki, rus dilində bu ifadə “özünü qanacaqsız aparmaq” və ya “açıq-aşkar öz məfəətini güdmək”, özünü “sarsaq” yox, “ədəbsiz aparmaq” mənalarını ifadə edir. *Act the goat* frazeoloji vahidi “keçi” ifadəsinin ingilis mentallığı üçün “sarsaqlıq / səfehlik” obrazını ehtiva etməsinə dəlalət edir. Məsələn, Azərbaycan dünyasının dil mənzərəsində bu obraza bənzər “eşşək, qatır” obrazıdır. *Fool and his money are soon parted* frazeoloji vahidi atalar sözüne bənzəyir, çünki vahid tam bir fikri, sentensiyanı (qısa tutarlı bir kəlamı) ifadə edir. Hərfi mənada bu ifadə “səfeh və tez bir zamanda pullarla vidalaşan” mənasını daşıyır. Koqnitiv əlamət kimi burada pula münasibət çıxış edir. Bununla belə, maraqlıdır ki, burada söhbət varlı və ya kasıb insandan getmir: hər bir insan, o cümlədən də varlı, gərək pulları ilə asan və tez bir zamanda vidalaşsın. Pulları əlindən buraxmaq bir mənalı şəkildə səfehlik və axmaqlıq kimi qiymətləndirilir.

Bu yarımfəsildə təhlil bir frazeoloji vahiddən digərinə induktiv formada aparılır. Bundan başqa ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin təhlili Azərbaycan dilində mövcud ekvivalentlərinin tutuşdurulma təhlili ilə müşayiət edilir. Mənfi əqli bacarıqlar ifadə edən ingilis dilinin frazeoloji vahidlər qrupu “baş” və “quyruq”, “hündür ot”, “dolu göyertə”, “dərinlik”, “nahar”, “gec qavrama”, “siyəmək”, “yeni doğulmuş”, “keçi”, “pullarla tez bir zamanda vidalaşmaq”, “tullantı”, “əymə”, “başı boş”, “qaynar və soyuğun əvəzlənməsi”, “ələk”, “sözləri birləşdirmək bacarıqsızlığı”, “bir dənə iris”, “şotka”, “çubuğun o biri ucu”, “qoruyucu”, “qulaqlar arasında məsafə” və s. obrazlar əsasında qurulur.

Həm ifadə olunan konseptlərin, həm də ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin strukturunda reallaşan koqnitiv əlamətlərin təhlili bu frazeosemantik qrupun orijinallığından dəlalət edir. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində bu qrupa analitik quruluşa malik frazeoloji vahidlər daxildir. Lakin onların sayı Azərbaycan dilində çox azdır. Hətta Azərbaycan dilində baza komponentli və analitik quruluşlu frazeoloji vahidlər bütöv bir paradiqmanı təşkil etdiyi halda, ingilis dilində onlara tək-tək təsadüf edilir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə "İngilis dilində müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər" adlanır. Burada qeyd olunur ki, müsbət əqli bacarıqlar ifadə edən frazeoloji vahidlər ingilis dilində struktur baxımdan analitik və nominasiyanın qloballaşması ilə xarakterizə edilən iki növə ayrılırlar. Onların hər ikisini əqli bacarıqların ümumi müsbət qiymətləndirilməsi birləşdirir. Bu tip frazeoloji vahidlərin əsasını müxtəlif obrazlar təşkil edir ki, bu da ingilis frazeologiyasının orijinallığından dəlalət edir. Məsələn, *be as clever as a cartload of monkeys* frazeoloji vahidi olduqca qərribə daxili formaya malikdir. Hərfiyyəən, bu frazeologizm "bir araba və ya bir araba dolu meymun kimi ağıllı olmaq" mənasını ifadə edir. Çətin təsəvvür etmək olar ki, bu ifadəni yaradan naməlum müəllifi hansı assosiasiya təhrik etmişdir. İstənilən halda meymun obrazı, xüsusən də bir araba dolu meymun obrazı, şübhəsiz, komik xarakter daşıyır. Çox güman ki, ingilislərdə meymun ağıllı varlıq nümunəsi hesab edilir, lakin ümumbəşəri nöteyi-nəzərindən meymun çətin ki, ağıl, idrak etalonu hesab edilsin. Bu frazeoloji vahidin quruluşunda "araba / bütöv araba / dolu araba" konseptləri ilə ifadə olunan hiperbolizasiya da mövcuddur.

Azərbaycan dilində bu frazeoloji vahidə uyğun olanı yoxdur. Bundan başqa, "meymun" konsepti Azərbaycan dilində "təlxəklik etmək", "əzilib büzülmək", "hoqqabazlıq etmək", "eybəcərlik" və s. bu kimi koqnitiv əlamətləri gerçəkləşdirir. Azərbaycan dünyasının dil mənzərəsində "ağıl" konsepti "meymun" konsepti ilə heç cür əlaqəli deyil. Qətiyyətlə demək olar ki, konnotativ səviyyədə "meymun" konsepti baxımından ingilis və Azərbaycan dünyasının dil mənzərələri tamamilə fərqlənirlər. Belə ki, ingilis dünyasının dil mənzərəsini müsbət, Azərbaycanın isə – mənfi konnotasiya xarakterizə edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində ümumi mənası insanın əqli bacarıqlarını ifadə edən frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılmış təhlili göstərdi ki, Azərbaycan dilində baza komponentli frazeoloji vahidlərin xüsusi çəkisi ingilis dili ilə müqayisədə daha çoxdur. Ona görə də nəzərdən keçirilən frazeologizmlərin təhlil edilmə dərəcəsi Azərbaycan dilində daha yüksəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupda struktur baxımdan təhlil olunma ehtimalı birbaşa ümumi, tipik mənanın xarakterindən asılıdır. Bir çox hallarda təhlil olunma ehtimalı əqli bacarığa məsuliyyət daşıyan somatik bədən üzvünü ifadə edən baza komponentinin təqdim edilməsindən də asılıdır. Bu cür komponentin mövcudluğu frazeoloji vahidiin təhlil olunma

ehtimalını yüksəldir. Bu cür komponentin yoxluğu isə frazeoloji semantikanı, əksinə, nominasiyanın qloballaşmasına doğru sövq edir.

Baza komponentli frazeoloji vahidin quruluşunda ikinci komponent əsas yükü ona görə daşıyır ki, baza komponenti subyekt, ikinci komponent isə predikat funksiya yerinə yetirirlər. Əgər ikinci komponent məcazi, metaforik xarakter daşıyarsa, o zaman konfigurasiya frazeologizmləşir. Əks halda o, sərbəst söz birləşməsindən, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir. Belə görünə bilər ki, bu cür hallarda frazeoloji vahid ümumiyyətlə mövcud deyil, yəni konfigurasiya frazeologizmləşməyə tamamilə uğramır. Lakin ilk baxışdan ədalətli görünən bu fikrə baza komponentinin ifadə etdiyi gerçəkliyin müəyyən dərəcədə şəxsləndirilməsi, təxsis ziddiyət yaradır. Məsələn, bu paradıqmada əsas kimi “ağıl” konsepti çıxış edir. Azərbaycan dilində *ağlını külək apardı* frazeologizmində mövcud olan baza komponenti qeyd olunan konsepti ilk baxışdan diskursiv qaydada ifadə etsə də, əslində həmin birləşməyə sərbəst söz birləşməsi xarakteri verir. Ancaq həm “külək”, həm də “aparmaq” konseptləri bütövlükdə konfigurasiyanın frazeologizmləşməsindən dəlalət edir. Deməli, baza komponentinin sadəcə mövcudluğu hələ heç nəyə dəlalət etmir. *Ağlın külək apardı* ifadəsi ona görə frazeoloji vahid hesab oluna bilər ki, o “ağıl” konseptinin ayrı-ayrılıqda və təcrid edilmiş tərzdə qavrayışını nəzərdə tutmur, o, bütöv semantik-struktur konfigurasiya kimi yaranmışdır.

Tədqiqatının sonunda qeyd olunur ki, frazeoloji vahidin bir sistem faktı kimi koqnitiv başa düşülməsi ekstralinqvistik hadisələrin təsadüfi yox, ikinci nominasiya vahidləri sistemində tamamilə qanunauyğun şəkildə ehtiva olunmasını dərk etməyə imkan yaradır. İkinci nominasiya dilxarici mənanın dildə müstəvisində ifadə olunmasının səmərəliyinə xidmət edir. Frazeoloji vahidin estetik funksiyası isə əsas funksiya kimi qəbul edilməməlidir.

Xalqın etnik təcrübəsi, onun tarixi-mədəni düşüncəsi konseptual məzmununa malik ikinci nominasiya vahidləri sistemində öz əksini tapır. Bu gün dünyanın milli dil mənzərəsi adlandırdığımız fenomen konseptual relevant işarələrdən ibarətdir ki, bunlar da dil strukturunda istər leksik vahidlərə, istərsə də frazeoloji və paremioloji vahidlərə müvafiqdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda qeyd olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Лексико-семантическая система языка и картина мира. Аспекты перевода // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета. 2012, с.107-113

2. Ориентиры национального мышления. Интеллект // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета. 2013, с.55-59

3. Dildə frazeojiləşmə hadisəsi koqnitivizm baxımından // Doktorantlarının və Gənc Tədqiqatçıların XV111 Respublika Elmi Konfransının Materialları. ADU 2013, s. 95-97

4. Азербайджанская фразеология с общим значением «Интеллект» // Dil və Ədəbiyyat, BDU, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 2014, s. 90-93

5. Когнитивизм во фразеологии // Тагиевские чтения». BSU, Kitab aləmi nəşriyyatı, 2014, с.40-45

6. Новые направления лингвистических исследований // ElmiXəbərlər jurnalı. ADU, N 2, Bakı, 2014, s.93-98

7. Когнитивный анализ фразеологических единиц с общим значением “умственные способности человека”// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU, 2014, s.42-45

8. Фразеологическая концепция В.В.Виноградова, VII международная научно-практическая конференция “Современные концепции научных исследований. Москва, 2014, с.61-63

Cognitive analysis of phraseological units with typical meaning of human mental abilities in Azerbaijan and English languages

Summary

The scientific thesis consists of the Introduction, three chapters, conclusion and the list of applied literature. The goal of the thesis is to investigate “typical meaning of human mental abilities” based on materials of English and Azerbaijan language. An introduction explains the topicality of the research its novelty, theoretical and practical significance, the objects and goals, the research methods and the structure of the thesis.

The first chapter entitled “National phraseology and cognitivism” which consists of two parts. This chapter deals with that in the last decades of intensive development of new direction in linguistics, which on the background of traditional approaches looks innovative. A new direction is characterized by its own meta-language, a system of concepts and names

The second chapter entitled “Phraseological units with a typical meaning of human mental abilities in modern Azerbaijani language” consists of two parts. Both Negative and positive mental abilities are investigated in these parts.

The third chapter entitled “Phraseological units with a typical meaning of human mental abilities in English”. Comparative analysis of English and Azerbaijani Phraseological units with typical meaning of human mental abilities shows that in the specific weight of phraseological units with the base component is significantly higher than in English. Accordingly, the level of analysis of the phraseological units with the considered model is higher in the Azerbaijani language.

In conclusion, the thesis indicates that cognitive understanding of phraseological units as a system of fact allows us to understand that extra-linguistic phenomenon is not accidentally, but it is quite naturally to find expression in the system of units of secondary nomination.

Çapa imzalanıb: 13.03.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

